

УДК 811.512.1

**ТҮРК ЭЛДЕРИНИН МАДАНИЙ МУРАСТАРЫНЫН
ТАРКАЛЫШЫНА КОТОРМОНУН ЗАРЫЛДЫГЫ**
THE NEED FOR TRANSLATION IN THE DISSEMINATION OF
CULTURAL HERITAGE IN TURKIC WORLD

А.ТУРДУГУЛОВ*
С.АЛИЕВА**

Резюме

Макалада орток түрк тилдеринин интеграцияланышы, элдердин жакындашуусунун бир фактору катары каралат. Орток түрк адабий мурастарды жараткан айрым авторлордун мурастарынын мисалында көркөм котормонун зарылдыгы тууралуу айтылат.

Түйүндүү түшүнүктөр: Көркөм котормо, тилдердин интеграцияланышы, калька, модуляция, генерализация.

Summary

The article deals with the integration of the common language of Turkic and convergence factors of the people. It is told about the need of artistic translation; using the examples of common Turkic literary archives of some authors.

Keywords: Literary translation, integrate of languages, ways and methods of translation.

Котормо теориясында аксиомага айланып калган бир түшүнүк бар: ар кандай мүнөздөгү текст өзүнүн стилистикалык, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык котормочунун алдына оор, татаал милдеттерди жаратат. Мында котормочу эң оболу, өз тилинин өзгөчөлүктөрүн даана сезиши керек, котормонун деген башка тилди да терең билгендей болсун, котормо теориясы менен тыкыр тааныш болуп, кандай гана текст болбосун, аны туура которуунун ык, амалдарын, методдору менен форма, каражаттарын эркин пайдалангандай, буларга кошумча, терминологиялык мыкты билим, билгичтиктерге ээ болгондой болсун. Мындан башка, котормочу ошол которо турган текстинин жанрдык касиет-белгилери менен

* филология илимлеринин доктору, профессор, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Фундаменталдык илимдер институнун директору. Бишкек/Кыргызстан
Doctor of philological sciences, Professor, Kyrgyz National University named J. Balasagyn. Bishkek-Republic of Kyrgyzstan. E-mail: aliturdugulov@inbox.r

** Нарын мамлекеттик университетинин аспиранты, Бишкек-Кыргызстан.
Graduate student of Narin state university, Bishkek-Republic of Kyrgyzstan.

өзгөчөлүктөрүн туура аныктап, айрым учурларда ал лингвистикалык эмес маселелерди да туура чечүүгө даяр болушу зарыл.

Ал эми котормонун буга чейин бизге көрүнүп, байкалып жүргөн бир катар методдору менен каражаттары, ыкмалары бар экендиги белгилүү, алар: калькалаштыруу методу, модуляция методу, генерализация жана конкретизация методдору, транскрибация жана транслитерация методдору, нейтрализация методу. Бирок котормодогу мындай методдор тектеш эмес тилдерге (айталы, англис тилинен орус тилине, кытай тилинен казак тилине, испан тилинен кыргыз тилине которууда) мүнөздүү болуп, бул методдордун айрымдары гана тектеш тилдерди бирин экинчисинен которууда пайдаланылат. А көбүнчөсү тектеш тилдердин котормосунда фонетикалык өзгөчөлүктөр буларга караганда үстөмдүк кылаары белгилүү.

Тектеш эмес, ар башка системадагы тилдер канчалык жуурулушуп, интеграцияланып, аргындашса да, тилекке каршы, ортосунан жаңы бир тил пайда болуп жарала калбайт, тилдин мыйзамы ушул. Тигил же бул тил өзүнүн географиясын улам кеңейтип, функциясы арттырып отурат да (буга англис тили күбө), экинчилери ага жуурулушуп отуруп жок болот, же болбосо, трансформацияланат. Ал эми түбүнөн тектеш тилдер же тилдик диалектилер интеграцияланса, ал тилдердин же диалектилердин бири да жок болбойт, бирок трансформация процессине кабылат. Ал тектеш тилдердин бири-экинчиси менен жуурулушуп, аралашып калганын ошол тилдерде сүйлөгөн эл билбей, сезбей да калышы толук ыктымал. Азыркы тектеш түрк тилдери качандыр бир доорлордо, мезгилдерде бир тайпадагы тилден таркаган, аны лингвисттер баба тил деп да айтып жүрүшөт. Айталы, түрк тилинин кыпчак диалектиси мындан ондогон кылымдар мурда огуз диалектисинде болсо, туран, монгол, тунгус тилдери мындан сегиз-он кылым мурда диалект гана болгон. Ошол мезгилдерде тилдерди тектеш тилдер катары кароо, балким, аша чапкандык болмок, анткени азыркы түрк, монгол, тунгус, япон, корей жана фин тилдери бир тилдик тайпада болгонун жакшы билебиз, мунун лингвисттер урал-алтай тайпасындагы тилдер деп билишет.

Эми жаралуу тарыхы жана генетикалык мүнөзү боюнча тектеш болгон түрк урууларынын тилдерине: азери менен алтай, башкыр менен балкар, кыргыз менен казак, кумык менен крым татар, караим менен кырымчак, кара калпак менен гагауз, карачай менен түрк, татар менен түркмен, тува менен хакас, уйгур менен ногой, өзбек менен шор тилин, чуваш менен якут тилдерин ич ара салыштырып карасак, булар

оболу бир тилден, бир тилден болбосо да, бир тилдик тайпадан таралганын көрүүгө болот. Бүгүнкү күндө ушул тилдерде сүйлөгөн, жазган элдер бири-экинчиси менен котормосуз толуккандуу сүйлөшө алышабы, бирин экинчиси толук түшүнө алышабы деген маселе келип чыгат.

Буга жооп табуу үчүн тилдердин келип чыгуу тарыхына генеологиялык экскурс жасоо зарылдыгы пайда болот. Тектеш түрк тилдеринде сүйлөшкөн түрк уруулары V – VII кылымдарда бирин экинчиси урууга же улутка бөлүштүрбөстөн, жалпы түрк атанын балдарыбыз деп билишкен. Алардын тилдери да транскрипцияланбай сегиз үндүү, он алты үнсүз тамгадан турган жыйырма төрт орток фонеманы пайдаланышканын Орхон-Енисей поэтикалык жазма эстеликтер да далилдеп турат. Ал түрк урууларынын жайгашкан аймагы да кыйла кенен болгон, болжол менен Кара деңизден тартып, Япон деңизине чейинки аралыкта, Борбордук Азиянын түндүк жарымында жайгашкан түрк уруулары бири экинчиси менен жергиликтүү диалектиде сүйлөсө да бирин экинчиси так түшүнгөн. Түрк тайпаларынын бөлүнүп жарылып, ыдырашына Алтын Ордо империясынын талкаланышы себеп болот. Түрк уруулары бири экинчисине жуурулушуп, жашаган жерлеринен да кетүүгө аргасыз болуп, жер которушту, ошонун эсебинен азыркы Россиянын аймагы кенейип олтурат. Уруу-уруу болуп бөлүнүп согушкан түндүк түрк элдери абдан майдаланды. Айталы, кыпчак, коңурат, алчын, каңгы деген майда уруктар кыргызда, казакта жана өзбекте бар. Буга кошумча, усун, керей, найман, жалайыр уруктары бил эле мезгилде кыргызга, казактарга, өзбектерге барып кошулуп кетишкен. Азыркы казак элиндеги керей, алчын, кыпчак, аргын, уйсун уруктары барып түркмөндөргө кошулган өңдүү. Жадесе, азыркы башкыр элинин ичинде кыпчак, кытай, берен, баргы, булгар, каңды, ногой, кыргыз, сарт, түрк, казак деген майда уруктар бар экен. Ошентип, орток түрк тилинин тектештигине алардын социалдык шарты негизги фактор катары интеграцияланышын шарттап, түпкүлүгүндө, тектештик феномен өз күчүн, таасирин улам азайтып жүрүп отурду. Түрк уруулары өздөрүнүн Орхон-Енисей рун жазмасын унутуп, араб жазуусуна, латын жазмасына, айрымдары, кийин кирилицага өтүп, ич ара фонетикалык гана эмес, стилистикалык, лексикалык, грамматикалык жактан өзгөрүү, алмашуу процессин башынан кечиришти. Орток түрк урууларына жалпы бирдей мүнөздүү болгон төл сөздөр улам жоголо баштады.

Дегинкиси, орток түрк тилдеринин алтай тайпасы өз ичиндеги тилдер менен грамматикалык жалпылыгы, оозеки речтеги фонемалардын окшоштугу, речтеги тыбыштык айкалыштардын туруктуулугу, ал эми айрым тилдердеги үндөштүк (сингармония) мыйзамы сыяктуу жалпылыктары менен өзгөчөлөнүп турган. Ал эми ал тилдердин бүгүнкү абалы, айрыкча лексикалык жана фонетикалык айырмачылыктары ошол элдердин жашоо мүнөзүндөгү ички жана тышкы факторлордун таасири менен болгонун көрүүгө болот.

Орток түрк тилдеринин алтай тобунун ичиндеги түрк тилдерин бирин экинчиси менен фонетикалык, лексикалык, грамматикалык, стилистикалык белгилерине ылайык классификациялоо да анчалык туура эместей. Себеби, кыргыз тили менен өзбек тили бири экинчисинен алыс сезилгени менен алар кыргыз менен казак сыяктуу эле бирин экинчиси котормосуз түшүнө алышат, ал эми чагатай тили кыргызга канчалык жакын болсо, ал тил өзбекке да ошончолук түшүнүктүү, ошол эле мезгилде, уйгур тилин кыргыз котормосуз түшүнө албайт. Мындай процессти тилдин өзүнөн, анын фонетикасынан, грамматикасынан же лексикасынан эмес, алфавиттен издөө логикага кыйла ылайык болмок. Тектеш түрк тилдеринин ичинен да бири экинчисине кыйла жакын, окшош тилдер болгон кыргыз, казак, каракалпак тилдери фонетикалык айрым ажырымдары болбосо, булар дээрлик бири экинчисин котормосуз эле түшүнүшөт.

Эми тектеш түрк элдеринин маданий мурастарынын таркалыш ареалына келели. Жогоруда айтылгандай, тектеш түрк уруулары V – VII кылымдарда руникалык жазма поэтикалык эстеликтерди тарыхка калтырып кетиптир. Алар таш бетинде жазылган рун жазма-чиймелери болгону менен өзүнөн кийинки маданиятын калыптанышына өбөлгө түзбөй койгон жок. Бирок ошого чейин эле жашоо мүнөзү боюнча көчмөн түрк уруулары адабий-маданий мурастарын оозеки формада түзүп, улам кийинки муунуна ал мурастарды оозеки түрүндө сактап өткөрүп келгени менен баалуу эмес беле. Улам мезгил берилген сайын түрк уруулары отурукташып, жазма маданияты калыптанып баштагандан бери бири экинчиси менен жазуу түрүндө байланыш түзүп, маданий жактан бирин экинчиси толуктап жүрүп олтуруп жалпы адамзаттык цивилизацияга карай жакындап отурду.

Тектеш түрк урууларынын маданий интеграциясына Улуу жибек жолунун салымы зор. Улам бир өлкөнү калтырып, экинчи бир мамлекетке жол тарткан, улут, уруу аралап жүрүп отурган кербен кездеме ташуу менен, соода сатык менен гана чектелбегени белгилүү

го. Ал кербендер агартууну, билимди, илимдеги жаңылыктарды, улут менен улуттун, эл менен элдин, өлкөлөр менен өлкөлөрдүн ортосундагы мамлекеттер аралык байланышты, дипломатиялык байланыштарды жогорку профессионалдык менен аркалап келгени менен тарыхта калды...

Тектеш түрк урууларынын орток мурастары, асыресе, Огуз каган, Атилла, Аль-Фараби, Махмуд Газневи, Ибн Сина, Юсуф Баласагуни, Махмуд Кашгари-Барскани, Ахмед Яссави, Абу Райхан Бируни, Рудаки, Фирдоуси, Низами, Жалалиддин Руми, Юнус Эмире, Осман Газы, Тамерлан, Улугбек, Али Кушчы, Хусейин Байкара, Алишер Навои, Мухаммед Бабур, Мимар Синан, Кадыргали Жалайир, Евлийе Челеби сыяктуу түрк даанышмандарынын ысымдары менен баалуу. Булардын ар бири өз мезгилинин журт данакери катары да (айрымдары эл баатыры, мамлекет башчы) классикалык адабий-маданий мурас калтырган чыгармачыл инсан катары да тарыхта калышты.

Түрк элдеринин жалпы адамзаттык мааниге ээ болгон адабий-маданий мурастары оголе көп дебедикпи, ошолордун бири орто кылымдарга мүнөздүү болгон Огуз каган тарыхый инсан тууралуу алгач оозеки формада, кийин кагаз бетине түшүрүлгөн “Огуз наме” дастаны, мунун баатырдык чакан эпос десек да болот. Чыгарма байыркы түрк тилинде жаралганы менен биз бүгүн аны котормосуз окуй да, түшүнө да албайбыз. Дастандын кол жазма түрүндө сакталып калган бир нече варианттары бар. Бири – уйгур кол жазмасы менен XIII кылымда жазылган нуска, дагы бири – Фазаллах Рашид ад-Дин тарабынан XIV кылымда жазылган нуска. Кийинкиси XVII кылымдагы Стамбул нускасы. Бул варианттар боюнча орус окумуштуулары: В.Радлов, А.Бернштам, В.Бартольд, Н.Бичурин, А.Щерба, С.Кононов, кыргыздан Чоюн Өмүраалы уулу, профессор А.Абдыразаков, А.Турдугулов ж.б. өз ойлорун, изилдөөлөрүн жазышкан. «Огуз наме» дастанын мифологиялык-баатырдык эпос эсебине кошсо да болот. Бирок «Огуз наме» кыргыздын кадимки баатырдык эпосторуна салыштырмалуу өтө чакан, болгону 378 ыр сабынан турат. Ушундан улам аны дастан деп эле атай бергенибиз оң. Дастанды уйгур кол жазмасынан орусчага А.Щерба которгон, ал варианттан Ч.Өмүралиев кыргызчалап, «Ала-Тоо» журналынын 1989-жылдагы № 9 санына жарыяланган. «Огуз наме» түрк элдеринин байыркы (кийинчерээк кагаз бетине түшүп) элдик оозеки чыгармачылыгынын мыкты үлгүсү болуу менен урпактарга калтырылган улуу маданий мурасы болуп

калды. Ал «Манас» сыяктуу эле таалим-тарбияга карк эпикалык мурас катары жогору бааланып, өсүп келе жаткан муундар тарабынан түрк элдеринин уникалдуу маданий мурасы катары кастарланып келет.

Тектеш түрк элдеринин дагы бир адабий-маданий мурасы Юсуф хас хаджиб Баласагунинин “Кутадгу билиг” дастаны. «Кутадгу билиг» бүт дүйнө элдерине акылман ойдун – накыл сөздөрдүн бай казынасы, көөнөрбөс кенчи катары жакшы таанымал. Дастанды Юсуф мусулман жыл санагы менен алганда 462-жылы, азыркыча 1069–1070-жылдары жазган. Түрк тилчиси Р.Р.Араттын (1900–1964) эсеби боюнча «Кутадгу билиг» жазылган маалда анын автору 54 жашта экени анык болсо, Жусуп 1015–1016-жылдары дүйнөгө келген. Экинчи бир түрк тилчиси А.Дилачар анын 1018-жылы төрөлгөнүн айтат. Юсуфтун балалык чагы, жигиттик курагы дал мына ушул калкы негизинен түрк жана согду тилдеринде сүйлөгөн, рухий маданияты жогору, билими өнүккөн чөйрөдө өтөт. Көчмөн түрк уруулардын турмуш-тиричилиги, салт-санаасы, ички руханий жашоосу менен кеңири, жакындан таанышып, ой-санаасы жедеп бышып жетилген кезинде жазууга отурганбы, акын бул дастанын он сегиз гана ай ичинде бүтүргөн экен. «Кутадгу билигдин» Герат, Каир жана Намангандан табылган Ташкент кол жазмалары болуп, бизге бири-биринен аздыр-көптүр айырмаланган үч варианты келип жетти. Аталган чыгарма түрк урууларынын мыкты маданий мурасы болгону менен, ал орток түрк элдеринин энчиси болгону менен биз аны адабиятчы, жазуучу К.Кушубековдун котормосу аркылуу гана окудук.

Жалпы адамзаттык маданий мурас катары кабыл аланып жүргөн орток түрк мурастарынын дагы бири Махмуд ибн Мухаммед аль Кашкаринин “Дивани лугат ат-түрк” энциклопедиялык эмгеги тууралуу деле мына ушундай ойлорду айтууга болот.

Көчмөн түрк уруулары алгач отурукташып жашай баштаганда ислам маданияты таркала баштайт. Исламды кабыл алган түрктөр кийин бул диний ишенимдин накта таркатуучулары болуп калышты. Ошолордун бири түрк дүйнөсү гана эмес, жалпы адамзат кастарлаган даанышман акын, ойчул Ахмед Яссави эле. Анын ырлары оозеки формада элден элге, муундан муунга жатка айтылып таркаган. Европа окумуштуулары тыкыр изилдеп жүргөн поэзиядагы суфизм мына ушул Ахмед Яссавиден башат алат. Анын жер астында жазган хикметтеринин биринде “Күндү көрбөй, күнгө кызмат кыла албай, күнсүз бүгүн кул болдум, топуракта из калтырган жолдорума жол болдум, акындарга үмүт чачкан ыр болдум, аным эч ким аңдабаган сыр

болдум, ар дартка дабаа болуп кирдим жерге, а ырларым сабак болуп жетсин элге” деп даанышман акын акыйкатты тиги дүйнөдөн издейт.

Ошентип, тектеш түрк урууларына жалпы бирдей мүнөздүү болгон төл сөздөр улам мезгил өткөн сайын жоголо баштаганы, орток түрк тилдеринин алтай тайпасы өз ичиндеги тилдер менен грамматикалык жалпылыгы, оозеки речтеги фонемалардын окшоштугу, речтеги тыбыштык айкалыштардын туруктуулугу, ал эми айрым тилдердеги үндөштүк (сингармония) мыйзамы сыяктуу жалпылыктары менен өзгөчөлөнүп турганы болбосо, ал тилдердин бүгүнкү абалы, айрыкча лексикалык жана фонетикалык айырмачылыктары ошол элдердин жашоо мүнөзүндөгү ички жана тышкы факторлордун таасиринин аркасында жүргөн өзгөрүү процестери аларды толуккандуу түшүнүү үчүн котормо зарыл экендигин далилдеди.